

К. В. Мельничук

аспірантка, відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), katernamelnychuk92@gmail.com

ЗБІР ПОДАТКІВ У ПРАКТИЦІ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

У статті встановлено юридично-правовий аспект діяльності органів селянського самоврядування в процесі збирання податкових, мирських і общинних коштів в другій половині XIX — початку XX ст. Охарактеризовано види податкових та інших фінансових зобов'язань, які були покладені на селян в пореформену добу. Досліджено реалізацію селянським самоврядуванням податкових зобов'язань. З'ясовано, чому збирання податкових коштів було складним завданням для сільських та волосних установ. Виявлено проблеми у фіксації і зберіганні грошей селянськими органами самоврядування, що було наслідком недостатньої підготовки і освіти. Зазначено, що окрім відповідальності за великі суми коштів, на працівників сільських правлінь та волосних управ лягав тягар спокуси, який подекуди призводив до крадіжок та, як наслідок, недостач у касах самоврядування.

Ключові слова: селянське самоврядування, волосна управа, сільське правління, податок, недоїмка, “мирський збір”, “общинний збір”, “мировий посередник”, присутствіє.

К. V. Melnychuk

Ph.D. student,
Department of the History of Ukraine XIX — early XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), katernamelnychuk92@gmail.com

COLLECTION OF TAXES BY PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE POST-REFORM PERIOD (ON THE MATERIALS OF KYIVSKA, PODILSKA AND VOLYNSKA PROVINCES)

Abstract

The analysis of official functions of peasant self-government in the process of collecting taxes. The types of the peasant taxes and other financial collection in the post-reform period are described. Peasant self-government was introduced by the

Great Reform of 1861. The system of peasant self-government consists of two parts: the peasant government and district administration (volost'). Peasant self-government solved management tasks and control the collection of taxes with peasants. Peasants pulled the main burden of the taxes in the Russian Empire. The peasant paid state taxes, secular and community fees. The main problems for peasants government was fixation and storage of money. Representatives of peasant self-government needed training, special education in the field of taxation and document management.

Keywords: *peasant self-government, volost' administration, peasants administration, tax, community collection.*

Громадське управління сільськими громадами і волостями було запроваджено реформою 1861 р. Система селянського самоврядування поділялась на дві ланки: волосний схід з волосною управою та сільський схід з сільським правлінням. Окрім адміністративних функцій, на органи селянського самоврядування покладалися також збирання податків та контроль за виконанням селянами повинностей. У пропонованій розвідці, де йдеться про органи селянського самоврядування Південно-Західного краю Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст., ми спробуємо зобразити юридично-правовий (теоретичний) аспект залучення селянських посадовців до справляння податків та втілення ними цих функцій на практиці (практичний аспект).

Аналіз історіографії дозволяє нам виокремити три основних групи досліджень: 1) роботи з історії селянства пореформеної доби; 2) узагальнюючі праці з історії податкової і фінансової політики Російської імперії XIX — початку XX ст.; 3) праці з історії селянського оподаткування.

Перша група робіт не містить безпосередньої інформації про податкові зобов'язання селян, проте вони розкривають місце селянства у суспільстві та політиці Російської імперії в пореформену добу. Серед таких робіт, нашу увагу привертають монографії О. Михайлюка¹ та Ю. Присяжнюка², в яких досліджено соціокультурний аспект українського селянства. Про необхідність відходу від радянської методології дослідження Великої реформи 1861 р. пише О. Реєнт³. Зокрема, він зауважує, що реформа була проведена насамперед в інтересах держави, проте націлена на кардинальні зміни в селянському середовищі. Дослідник

---

¹ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. — Черкаси, 2008.

² Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянщини: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. — Черкаси, 2007.

³ Реєнт О. П. Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI століття // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць. — К., 2011. — Вип. 18. — С. 7–24.

характеризує соціально-економічне становище селян другої половини XIX ст. пореформеного періоду у двохтомному виданні “Історія українського селянства”⁴. Участь органів селянського самоврядування у селянській революції 1902–1917 рр. частково розкрито науковцями С. Корновенко та О. Герасименко⁵. Суттєвим за змістом є доробок І. Верховцевої⁶, в якому дослідниця характеризує органи селянського самоврядування і їх реформування впродовж другої половини XIX — початку XX ст.

Друга група праць представлена сучасними узагальнюючими дослідженнями з податкової політики Російської імперії. Серед російських науковців відзначаємо колективну працю “История налогов в России IX — начала XX в.”⁷, автори В. Захаров, Ю. Петров, М. Шаццо відображають історію податкової політики Російської імперії, використовуючи матеріали великоросійських губерній. В окремих дослідженнях М. Шаццо вивчає еволюцію податкової системи Росії в другій половині XIX ст.⁸ Тему податків та їх платників у Російській імперії на початку XX ст. розглянув Ю. Петров⁹. Історію “довгої податкової реформи”, яка розпочалась при правлінні Олександра II та закінчилась при Тимчасовому уряді, проаналізував у О. Кириллов¹⁰. У монографії дослідника розкрито особливості реалізації податкових реформ у губерніях Західного Сибіру.

Першим в українській історіографії дослідженням з історії податкової політики є монографія В. Орлика¹¹. Вчений розглянув податкову систему

---

⁴ *Реснт О. П.* Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії // *Історія українського селянства: нариси в 2 т.* — Т. 1. — К., 2006. — С. 473–498.

⁵ *Корновенко С. В., Герасименко О. В.* Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917. — Черкаси, 2017.

⁶ *Верховцева І. Г.* Самоврядування селян у Російській імперії як чинник Селянської революції початку XX ст. // *Український селянин.* — Черкаси, 2017. — Вип. 18. — С. 8–19; *Її ж.* Повсталі громади: самоврядування селян у Російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку XX ст. // *Український селянин.* — Черкаси, 2018. — Вип. 19. — С. 18–27.

⁷ *Захаров В., Петров Ю., Шаццо М.* История налогов в России. IX — начало XX в. — М., 2006.

⁸ *Шаццо М.* Эволюция налоговой системы России в XIX в. // *Экономическая история. Ежегодник.* — М., 2002. — С. 345–383.

⁹ *Петров Ю.* Налоги и налогоплательщики в России начала XX в. // *Экономическая история. Ежегодник.* — М., 2002. — С. 384–418.

¹⁰ *Кириллов А.* От подушной подати к подоходному налогу: податные реформы капиталистической России и их воплощение в Западной Сибири второй половины XX — начала XX века. — Новосибирск, 2017.

¹¹ *Орлик В.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007.

Російської імперії на теренах України кінця XVIII — початку XIX ст., врахував регіональні особливості оподаткування в губерніях.

В останнє десятиліття в Україні з'явилась низка статей, в яких відображено окремі аспекти історії податкової політики Російської імперії в XIX — початку XX ст.¹²

Основні тенденції еволюції податкового законодавства і податкової системи в Російській імперії кінця XVIII — початку XX ст. охарактеризовано дослідником М. Кучерявенко у першому томі “Курс налогового права”¹³.

Третя група праць розкриває історію селянського податку XIX — початку XX ст. Оподаткуванню сільського населення України у XVII — середині XIX ст. присвячено спільну монографію О. Гуржія та В. Орлика¹⁴. А. Берестовий у низці статей аналізує податкові платежі та натуральні повинності селян українських губерній в другій половині XIX ст.¹⁵ Важливе питання інституцій, які відповідали за збір селянського податку розглянуто в спільній публікації А. Берестового та О. Федькова¹⁶. Тему подушного податку з селян та його інтерпретацію теоретиками і практиками фінансової діяльності Російської імперії другої половини XIX ст. у своїй статті досліджує Н. Пасічник¹⁷. Проблеми участі органів селянського самоврядування в справлянні податків в пореформену добу

---

¹² Головка О. Податкова інспекція Російської імперії на українських землях // Форум права. — 2010. — № 4. — С. 214–222; Шаравара Т. Сучасна історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія. — К., 2010. — Вип. 103. — С. 44–47; Шевчук В. Реформування системи адміністративних податків: діяльність податкових інспекторів (кінець XIX — початок XX століть) // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. Сковороди. — Харків, 2011. — Вип. 41. — С. 198–202.

¹³ Кучерявенко Н. Курс налогового права. — Харьков, 2002.

¹⁴ Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст. — Біла Церква, 2012.

¹⁵ Берестовий А. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині XIX ст. // Український селянин. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 218–220; Його ж. Прямі податкові платежі селян підросійської України: спроби їхньої модифікації (1860-ті — 1870-ті рр.) // Гуржіївські історичні читання. — Черкаси, 2009. — Вип. 3. — С. 143–149; Його ж. Реформування системи оподаткування українського селянства Російської імперії в останній третині XIX — на початку XX ст. // Український селянин. — Черкаси, 2015. — Вип. 15. — С. 30–32.

¹⁶ Берестовий А., Федьков О. Утворення та діяльність податкових інспекторів в Українському селі Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. // Український селянин. — Черкаси, 2012. — Вип. 13. — С. 94–97.

¹⁷ Пасічник Н. Подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії XIX століття // Український селянин. — Черкаси, 2014. — Вип. 14. — С. 28–29.

розглянув історик А. Бондаревський у 1961 р. в монографії “Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р.”¹⁸.

У другій половині XIX — на початку XX ст. селянство Російської імперії несло основний тягар податкового навантаження. Селянин платив казенні податки, “мирські і общинні збори” та ін.

Дослідження історії податкової політики є міждисциплінарним, тому не можливе без використання термінів і понять правознавчих та економічних наук. Для розкриття проблеми селянського оподаткування ми користуємось термінами “селянське самоврядування”¹⁹, “первинна” та “вторинна” ланка селянського самоврядування, під якими розуміємо відповідно сільське правління та волосну управу. Термін “селянська громада” використовуємо як синонім до “селянська община”, або “громада поземельна”²⁰, який позначає адміністративну і господарську одиницю, господарський союз в межах одного (інколи декількох сіл), що спільно володіє громадськими землями і є самоврядною частиною волості²¹.

Терміном “податки”²² позначаємо кошти, які збирались з селян для направлення в державну казну, а терміном “збір” — кошти, що надходили у користування місцевих органів самоврядування²³. Дефініція “стягування податку” у галузі адміністративного права розуміється як примусовий процес збирання податку зі сторони держави, у тому випадку, коли він не сплачується, або сплачується не належним чином. Поняття “справляння податку” є ширшим (включає в себе стягування податку), оскільки характеризує загальнообов’язкову модель внесення платежу до державної скарбниці. Також, у роботі ми використовуємо визначення “збирання податку” та “збирання мирських зборів” під якими розуміємо податкову

---

¹⁸ Бондаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи. 1861 р. — К., 1961.

¹⁹ Самоврядування — тип соціального управління, за якого суб’єкт і об’єкт управління збігаються, тобто самі люди управляють своїми справами, спільно приймають рішення та діють з метою їх реалізації. Див.: Юридична енциклопедія: В 6 т. — К., 1998 [Електронний ресурс]. — URL: <http://leksika.com.ua/legal/>

²⁰ Калініченко В. Громада поземельна // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 210.

²¹ Сельское общество // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/>

²² Кучерявенко М. Податковий збір: спільність і відмінності правового режиму // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — Харків, 2002. — Вип. 4. — С. 58–64.

²³ Косиця О. Справляння податків — науково-теоретичний та законодавчий аспект // Реформування податкової системи України відповідно до європейських стандартів. — Ірпінь, 2012. — С. 171–174.

діяльність органів селянського самоврядування²⁴. Для характеристики етапів збирання податків застосовуємо поняття “первинний” (на рівні сільського правління) та “вторинний” (на рівні волосної управи) етапи податкового справляння, а для їх узагальнення послуговуємося визначенням “початковий етап справляння податків”. Під терміном “мирський збір” слід розуміти збір, що залишався в касах сільських правлінь та волосних управ і використовувався на потреби селянської громади. “Общинний збір” — кошти, що використовувались на забезпечення потреб органів селянського управління (в тому числі губерньського). Кошти з “общинного збору” надходили до казначейств разом з податками, де фіксувались та розподілялись відповідно до потреб тих установ, на утримання яких був організований збір²⁵. “Недоїмкою” позначено не внесенні у встановлений законом термін частини податку, або усього податку (збору). “Недостача” позначає брак коштів у касах (сільських чи волосних)²⁶. Назви посади “мировий посередник” та установи “Губерньські у селянських справах присутствія” використані згідно з роз’ясненням “Енциклопедического словаря Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона”²⁷ для позначення державних структур, що контролювали селянське самоврядування.

Справляння податків та контроль за виконанням селянами повинностей був покладений на селянські органи самоврядування “Загальним положенням про селян, котрі вийшли з кріпацької залежності” від 19 лютого 1861 р.²⁸ Первинний етап справляння податків здійснювало сільське

---

²⁴ Мирские повинности // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.vohi.net/brokgauz>

²⁵ Там же.

²⁶ Недоимки // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.vohi.net/brokgauz/>; Юридична енциклопедія: В 6 т. — К., 1998 [Електронний ресурс]. — URL: <http://leksika.com.ua/13211106/legal/nedoyimka>; Юридична енциклопедія: В 6 т. — К., 1998 [Електронний ресурс]. — URL: <http://leksika.com.ua/17670921/legal/nedostacha>

²⁷ Мировий посередник — посадовець, який призначався губернатором на 3 роки, закріплений за окремим повітом, вибирався із місцевих дворян. Із головних завдань посередника були владнання суперечок між селянською общиною та поміщиком, та ін. Мирові посередники представляли першу інстанцію контролю селянського самоврядування, друга інстанція — З’їзд мирових посередників, третя — губерньське у селянських справах присутствіє (складалось з місцевих дворян-поміщиків), основне завдання — впровадження селянської реформи 1861 р. на місцях, розгляд рішень З’їзду мирових посередників та ін. Див.: Крестьяне. Административное и обществ. устройство крестьян // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.vohi.net/brokgauz/>

²⁸ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 2. — Т. 36, ч. 1. — №36657.

правління на чолі з старостою. До основних обов'язків сільського старости входили забезпечення ним своєчасної сплати селянами податків та зборів. Положенням допускалась наявність посади збирача податків при сільському правлінні. До обов'язків збирача входили: 1) збирання та стягування з селян податку, інших грошових зборів; 2) ведення документації із підрахунками зібраних з селян коштів; 3) контроль за виплатами недоїмок боржниками; 4) збереження коштів і відповідальність за них до того моменту, поки вони не будуть доставлені в містя, узгоджені попередньо сходом; 5) внесення в повітове казначейство податкових коштів та общинних зборів, отримання квитанції; 6) звітувати на сході про зібрану суму коштів з селян; 7) представлення сходу звіту про неплатників податків для покарання; 8) видача усім домогосподарям окладних книжечок, бирок або інших знаків про сплату ними податку та збору²⁹. Оскільки посада збирача податку не була обов'язковою, припускаємо, що в сільському правлінні зазначені функції міг виконувати староста.

Вторинною ланкою у зборі податків була волосна управа на чолі з волосним старшиною. На волосному сході вирішувалось питання розподілу “мирських сум” (формувались з “мирських зборів”) і статті витрат, волосний старшина особисто відповідав за збереження і витрати “мирських коштів”, за належне зберігання продовольства, виконання селянами натуральних повинностей³⁰.

Контроль за стягуванням недоїмок, а також усю потрібну допомогу для сільських органів самоврядування надавала поліція. У “Загальному положенні про селян, котрі вийшли з кріпацької залежності” зазначено, що волосний старшина зобов'язаний виконувати усі законні вимоги “мирового посередника”, судового слідчого та земської поліції. У примітці до закону подавалося роз'яснення щодо співпраці волосних управ та сільських правлінь з земською поліцією, згідно з яким остання не мала права втручатись в роботу органів самоврядування. Попри це, поліція могла вимагати від волосних та сільських посадовців допомоги в затриманні злочинців. Водночас земська поліція була зобов'язана надавати підтримку волосним та сільським посадовцям для допомоги їм у “наведенні порядку”³¹. Отже, залучення поліцейських до роботи сільського та волосного самоврядування законом допускалося, але сфера їх втручання не була прописана чітко, що дозволяло одній та іншій стороні діяти на власний розсуд.

---

²⁹ Там же. — С. 151.

³⁰ Там же. — С. 153–154.

³¹ Там же. — С. 154.

На практиці збирання податкових коштів і “мирських”, “общинних зборів” розпочиналось з приходом до господарського двору збирача податку, або старости з помічниками та поліцейськими силами, якщо виникала потреба. Подекуди, зазначені посадовці перевищували службові повноваження. В низці справ з фонду канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора відображено діяльність сільських правлінь та волосних управ в процесі оподаткування селян. Дані матеріали ми умовно поділяємо за характером порушень на три типи: зловживання службовим становищем, крадіжки общинних коштів, службову недбалість.

Серед низки селянських скарг на представників органів самоврядування, одні з найпоширеніших були звинувачення посадовців у присвоєнні податкових та “мирських” коштів. Наприклад, у скарзі селян с. Христинівки Уманського повіту звинувачено збирача податків Н. Котюка в розтраті коштів громади³². Як зазначав “мировий посередник”, Н. Котюк не додав до волосної каси 46 руб. Недостачу виявив волосний писар Баклаженко, про що останній оголосив на волосному сході. Н. Котюк провини не визнавав, а в своє виправдання заявляв про вороже ставлення писаря до нього. Збирач податків також заявив про неправомірні дії волосного сходу де його побили. Слідство встановило, що Н. Котюк мав карткові борги і тому утримував під час збирання коштів з селян частину грошей у себе, щоб розрахуватись з боргами. Таким чином, Київське губернське у селянських справах присутствіє визнало Н. Котюка винним, заарештувало його і його майно.

Серед справ, які стосуються крадіжок податкових коштів показовою є скарга касира с. Жван Могилівського повіту Подільської губернії А. Костинюка на сільського старосту Стародуба та сільського писаря Корничука за привласнення ними частини подушного податку в розмірі 20 руб. 47 коп.³³ Таку недостачу виявив касир А. Костинюк, коли здавав гроші в казенну палату, і був змушений покрити нестачу власним коштом. Припускаємо, що в силу своєї некомпетентності касир не зумів виявити недостачу своєчасно, а отже зняти з себе звинувачення. Тому довести свою непричетність до зниклих коштів касир намагався через скаргу до губернатора 4 травня 1887 р. Результат розгляду справи в джерелах на разі не відомий.

---

³² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 693, спр. 150, арк. 1–5.

³³ Там само, оп. 617, спр. 1, арк. 202.

Недбале ведення службової документації при сільських правліннях та волосних управах подекуди призводило до непорозумінь між селянами та виборними їх представниками. Така суперечка виникла між селянином, відставним унтер-офіцером с. Каменоватки Чигиринського повіту Київської губернії С. Кравченком та волосною управою³⁴. Селянин скаржився на волосного касира І. Макайду та волосного писаря А. Мамченка за спробу повторно зняти з нього “мирський збір”. Як зазначав селянин, Окситянський волосний суд, який відбувся 12 жовтня 1889 р., постановив зняти з Кравченка на користь волосної управи 25 руб. 78 коп. Кравченко стверджував, що зі своїми зобов’язаннями він повністю розрахувався. Після перевірки “мировим посередником” документації волосної управи було встановлено ряд невідповідностей у надходженні та витратах “мирських коштів”. “Мировий посередник” порадив селянину звернутись до губернського у селянських справах присутствія. Київське губернське у селянських справах присутствіє прийняло рішення задовільнити прохання Кравченка³⁵. Отже, волосний суд не зміг розібратись у документації волосної управи (яка велась недбало), щоби підтвердити сплату селянином “мирського збору”, але і довести протилежне теж виявилось неможливим.

Прикладом недбалого ведення документації сільськими посадовцями є випадок у Липовецькому волосному правлінні Балтського повіту. Селяни, у кількості 60 осіб, звинувачували волосне правління у неправомірній спробі стягнути з них недоїмку по “мирському зборі” в розмірі 500 руб. У результаті розслідування, яке провів “мировий посередник”, встановлено, що недоїмка нарахована селянам, які нещодавно були приписані до волості та не зобов’язані її сплачувати. Також, “мировий посередник” заявив про недобросовісне ведення дохідно-витратних книг у Липовецькому волосному правлінні, в яких були відсутні записи про недоїмки попередніх років³⁶.

Подекуди під час збору податків мало місце застосування й фізичного насильства з боку працівників сільського правління. Так селянин с. Байбузівки Балтського повіту В. Паноченко поскаржився на старосту К. Ткачука, поліцейського соцького І. Поросюка та інших селян, які напали на нього і його дружину, розгромили будинок, побили посуду та забрали зі скрині 10 руб. Свої дії староста пояснював як протистояння з правопорушником — звинуватив Паноченка у несплаті недоїмки та

---

³⁴ Там само, оп. 693, спр. 3, арк. 2–3.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само, оп. 690, спр. 290, арк. 1–7.

прихистку “штундистів”, збори яких відбувались в будинку селянина. Подільське губернське у селянських справах присутствіє, зважаючи на обставини, виявлені в ході розслідування, постановило покарати старосту за самовільні дії штрафом у розмірі 3 руб., а інші правопорушення (побиття скаржника та псування його майна) залишило без розгляду. У канцелярії присутствія порадили скаржнику звернутись до волосного суду³⁷.

Застосування сили під час збирання коштів з селян, погроми та насильство засуджувались органами влади, які реалізовували державну політику щодо селянства, селянськими присутствіями. Водночас, у наведеній справі бачимо, що присутствіє покарало лише свого прямого підлеглого — старосту. Злочинні дії інших фігурантів справи, присутствіє вирішило не розглядати і переадресувало їх розгляд до волосного суду, тобто переключило продовження розгляду справи на самих селян.

Подібним чином Подільське губернське присутствіє вирішило справу селян Меджибізької волості³⁸. У червні 1894 р. селяни скаржились на волосного писаря Міноса. Волосний писар, будучи заможною особою, надавав селянам позику під відсоток. Інколи, під час збирання податку та інших зборів, він вимагав повернення йому позики. Також, “мирський збір” селяни сплачували вищий, ніж було встановлено волосною управою, оскільки, як їм пояснили в сільському правлінні, вони мали ще оплатити роботу збирачів податку (насправді оплата їх послуг вже була закладена у сумі “мирського збору”). Оскільки скарга була направлена на ім’я губернатора, канцелярія відповіла, що селяни мають звернутись зі своєю скаргою до “мирового посередника” або волосного суду.³⁹ Хоча нам не відомо, чим закінчився розгляд справи, загалом дії писаря Міноса однозначно можна визнати як зловживання службовим становищем.

Неправомірні дії під час виконання службових обов’язків розкрито у справі Романівського сільського писаря Л. Сусского⁴⁰. У 1887 р. “мировий посередник” доповідав що, сільський писар Сусский займався фальсифікацією документів, підкупамі, шантажем односельчан та співробітників правління, недбало вів документацію. Писар користувався безграмотністю збирачів податків, фальсифікував звітність, а виявленні недостачі змушував збирачів покривати власним коштом. Також, касир Романівського правління Охматов заявляв про недостачу у розмірі

---

³⁷ Там само, оп. 702, спр. 145, арк. 4.

³⁸ Там само, оп. 693, спр. 86, арк. 10–11.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само, оп. 617, спр. 170, арк. 1–7.

128 руб. 39 коп. Як свідчив Охматов, “він під тиском старости та писаря надав позику з мирських коштів Сусському в розмірі 328 руб., для відкриття ним корчми”⁴¹. Оскільки Сусский згодом повернув лише 200 руб., а решту суми повертати відмовився, то Охматову довелось покрити недостачу з власних коштів. Окрім цього, писар Сусский взяв в оренду два селянські наділи. Скориставшись службовим становищем, він зумів заволодіти землею безкоштовно, підробивши документи. Таким чином, Сусский “орендував” землю селянина І. Захтея, котрий був засланий до Сибіру на 30 років (на документах підпису власника не було). Інший наділ Сусский “орендував” у селянки Олени Кирієвської, підписи якої на документах відсутні і яка на момент розслідування уже померла. Майно селянки Кирієвської належало її доньці Ользі, яка була психічно хвора і залишилася без засобів до існування. За усі ці наділи Сусский мав сплачувати викупні платежі, чого він не робив. У результаті встановлення неправомірних дій писаря та співучасті в них старости, “мировий посередник” відсторонив старосту від виконання обов’язків. Київське у селянських справах присутствіє постановило виселити Сусского за межі повіту та сусідніх повітів, конфіскувати наділи, орендовані ним, а також наказало волосному місцевому правлінню встановити опіку над селянкою Ольгою Кирієвською⁴².

Губернська влада була зацікавлена у позитивних показниках по податковим зобов’язанням й усіляко заохочувала відповідальних за справляння податків посадовців. Серед низки випадків, де влада підтримувала виборних представників селянського самоврядування, звертаємо увагу на справу сільського старости Тараса Врублевського⁴³. Староста с. Земля Новоград-Волинського повіту Волинської губернії Т. Врублевський, відставний солдат лейб-гвардії Литовського полку, який у 1903 р. після служби повернувся до рідного села і зайняв посаду сільського старости. Його службу позитивно описує “мировий посередник”: “відзначався бездоганною моральністю, відповідальний, добросовісний та наполегливий, до своїх обов’язків ставився як солдат”⁴⁴. А отже від своїх односельчан він вимагав дисципліни у виконанні натуральних та грошових зобов’язань. Під час перебування Врублевського на посаді старости за його громадою не числилось недоїмок, а грошова повинність сплачувалась вчасно. Також староста бездоганно забезпечував виконання його грома-

⁴¹ Там само, арк. 3–5.

⁴² Там само, арк. 7.

⁴³ Там само, оп. 705, спр. 87, арк. 1–4.

⁴⁴ Там само, арк. 4.

дою військової повинності. Призовники с. Земля у війську вирізнялись дисциплінованістю з-поміж інших новобранців. Однак односельчани були настільки невдоволені діяльністю Врублевського, що у травні 1905 р. підпалили його будинок та господарські приміщення. Оскільки староста з сім'єю опинилися без даху над головою, “мировий посередник” звернувся до Волинського губернського у селянських справах присутствія та волинського губернатора з проханням про виплату грошової допомоги. За наполяганням “мирового посередника” на селянському громадському сході з “мирських коштів” Врублевському було виділено допомогу у розмірі 60 руб., а губернатор із власних коштів надав 100 руб. Зі старань “мирового посередника”, який прагнув допомогти старості Врублевському, помітно його симпатію до сільського посадовця. Така підтримка могла бути викликана як оцінкою добросовісної служби старости, так і особистими дружніми відносинами. У будь-якому випадку, саме відмінна діяльність Врублевського на посаді старости, зосереджена на грошових зборах, з одного боку викликала помсту односельчан, а з іншого — гідну оцінку губернського керівництва.

Існувала практика нагородження селянських та волосних посадовців за їхню зразкову службу. Зазвичай нагороди надходили у вигляді відзнак, медалей та похвальних листів, грамот і не мали якогось фінансового характеру. Наприклад, волосних старшин Малополовецької волості І. Чернишенка та Веприковської волості Є. Котовського в травні 1886 р. нагородили, першого — великою срібною медаллю, а другого — малою срібною нагрудною медаллю. І. Чернишенка, який виконував обов'язки волосного старшини з 1867 р., відзначили за сприяння церкві, розвиток церковно-парафіяльної школи, а також за те, що “привчив селян до своєчасної та безнедоїмственої сплати податків в казначейство”⁴⁵. Старшину Котовського, котрий виконував свої обов'язки з 1879 р., нагороджували за сприяння церковно-парафіяльній школі, будівництво дому волосної управи та за те, що “зумів покрити недоїмку, яка назбиралась при його попереднику у розмірі декількох тисяч рублів, і за те, що привчив селян до своєчасної сплати податків в казначейство”⁴⁶. Ці та низку інших нагород⁴⁷ вручали сільським та волосним чиновникам за зразкову службу, особливо за досягнення у процесі справляння, фіксації, зберігання податкових коштів.

---

⁴⁵ Там само, оп. 616, спр. 169, арк. 4.

⁴⁶ Там само, арк. 4.

⁴⁷ Там само, оп. 705, спр. 87, арк. 1–4; оп. 620, спр. 29, арк. 13; оп. 711, спр. 38, арк. 55–57.

Важливим завданням органів селянського самоврядування було зберігання коштів. Податки державні та “мирські збори” зберігались в касі сільського правління, далі — волосної управи, до того часу, поки остаточно не буде завершена робота збору та фіксації коштів. Після цього, касир (або збирач податків) з охороною, використовуючи волосний транспорт, перевозили кошти до повітових казенначейств. Прямий доступ до каси мав касир, волосний старшина/сільський староста, збирач податків, писар. Для охорони каси винаймались особи на посаду сторожів. У наслідок різних обставин, на роботу в органи самоврядування потрапляли не найкращі представники громади, підбір найманих працівників міг проходити без особливих перевірок особи.

Подільське губернське у селянських справах присутствіє 5 травня 1900 р. видало циркуляр щодо запровадження змін в охороні кас при волосних управах та сільських правліннях⁴⁸. Особливо наголошувалось на забороні наймати на службу в органи самоврядування осіб без погодження “мирового посередника”. Зазвичай наймали у сільське правління чи волосну управу осіб на посади писаря, помічника писаря, збирачів податку та сторожів. Крім того, рекомендувалось вивчити спосіб життя та попередню поведінку майбутнього працівника, пересвідчуватись в його моральних якостях. В циркулярі радили винаймати на посаду сторожа осіб з колишніх відставних солдат і не допускати на цю службу надто юних працівників.

Причиною видачі такого циркуляру стали неодноразові випадки з пограбуванням сільських і волосних кас сторонніми особами, а також крадіжками, котрі здійснювали працівники установ⁴⁹. Так за перше півріччя 1900 р. в Подільській губернії відбулось два пограбування та одна крадіжка коштів з кас волосних управ: Трудубського правління Балтського повіту, Ободовського правління Ольгопольського повіту, Тиврівського правління Вінницького повіту. Зокрема, крадіжку грошей з каси Тиврівської волосної управи вчинив помічник волосного писаря Й. Ніколаєв спільно з помічником писаря, Стебльовським, проти яких порушили кримінальну справу⁵⁰.

Розглядаючи випадки пограбувань та крадіжок з сільських і волосних кас, звертаємо увагу на успішно розкриту справу про пограбування сільського правління в с. Сегединці Звенигородського повіту Київської губер-

⁴⁸ Там само, оп. 631, спр. 217, арк. 111.

⁴⁹ Там само, оп. 617, сп. 192; ф. 1599, оп.1, спр. 255, арк. 333.

⁵⁰ Там само, ф. 442, оп. 631, спр. 217, арк. 111.

ні⁵¹. Житель с. Сегединці, Матвій Шевченко зі спільником, напали на сільське правління на світанку 18 березня 1908 р., знешкодили сторожа Головка та викрали із сільської каси 39 руб. 61 коп. “Мировий посередник”, який проводив розслідування, спочатку запідозрив сторожа у співучасті в злочині, оскільки видимих ознак боротьби та травм на Головку не було. Як пояснив сторож, один із нападників, в якому він впізнав Матвія Шевченка, душив його і він втратив свідомість, а коли прийшов до тями, грабіжників уже не було. Слідством встановлено, що обвинувачений Матвій Шевченко був рідним братом збирача податків Ісаака Шевченка, а тому, припускаємо, міг знати деталі щодо суми коштів в касі та особливостей її охорони. Матвій Шевченко, не мав надійного алібі, щодо свого місця перебування в ніч та зранку 18 березня, і не зміг зняти з себе звинувачень. 23 серпня 1908 р. справу М. Шевченко було передано до Київського військово-окружного суду де проти підозрюваного порушили кримінальну справу⁵².

Із вищенаведених справ бачимо, що податкові кошти надходили до казначейств, після двох етапів збору: первинного — сільським правлінням та вторинного — волосною управою. Казначейства, представники міністерства фінансів у повітах, приймали податкові гроші від волосних касирів. Отже, міністерство фінансів не контролювало початковий етап справляння податку з найбільш оподаткованого суспільного стану імперії — селян. Змінити цю ситуацію спробував міністр М. Бунге, який у 1885 р. ініціював запровадження посади податкових інспекторів при казенних палатах⁵³. До повноважень та посадових обов’язків податкових інспекторів входили нагляд за збором прямих податків, за общинними і становими організаціями, які мали сплачувати казенні податки та “общинні збори”. Також податковий інспектор мав слідкувати за порушеннями в сфері гербових зборів, збирати статистичні данні щодо платоспроможності населення та ін. У 1899 р. до обов’язків податкових інспекторів ввійшли збирання податків та стягування недоїмок з селян. У зв’язку із змінами було розширено штат інспекторів. Напередодні Першої світової війни податкових інспекторів нараховувалося 1300 в імперії. Проте, не дивлячись на відносно невелику кількість службовців, вони успішно виконували свої функції на місцях служби.

Контроль за справлянням податку селянами та виконанням ними натуральних повинностей був покладений на органи селянського само-

---

⁵¹ Там само, ф. 316, спр. 614, арк. 1–5.

⁵² Там само, арк. 5.

⁵³ Берестовий А., Федьков О. Вказ. праця. — С. 94–97.

врядування — сільські правління та волосні управи. Нелегким завданням для новостворених установ стали фіксація та зберігання грошей, яке вимагало відповідної підготовки, освіти та грамотності. Проблемою для представників правлінь став їх доступ до великих сум казенних, “мирських та общинних зборів”. Отже, окрім відповідальності, перед селянськими посадовцями поставала спокуса, що подекуди призводила до крадіжок та недостач, або інших зловживань службовим становищем. Міністерство фінансів спробувало взяти під свій контроль початкові етапи стягування селянського податку і запровадило посаду податкових інспекторів у 1885 р. Відповідальність за збір коштів з селян — податку та недоїмки, була покладена на податкового інспектора, що загалом оцінюємо як позитивний крок у селянському оподаткуванні. Однак через невелику кількість податкових інспекторів у більшості повітів українських губерній початкові етапи стягування селянських податків відбувалися за участі селянського самоврядування. Сільські правління та волосні управи пристосовувалися до виконання обов’язків, які на них поклала держава. Збір та здача податку в казначейства стали справжнім випробуванням для представників органів селянського самоврядування.

REFERENCES

1. Berestovyi, A. (2015). Reformuvannya systemy opodatkovannia Ukrainського selianstva Rosiiskoi imperii v ostannii tretyni XIX — na pochatku XX st. *Ukrainskyi selianyn*, (15), 30–32. [in Ukrainian].
2. Hurzhii, O., & Orlyk, V. (2012). *Seliany Ukrainy ta yikh opodatkovannia v XVII — seredyni XIX st.* Bila Tserkva. [in Ukrainian].
3. Kirilov, A. (2017). *Ot podushnoj podati k podoxodnomu nalogu: podatnye reformy kapitalisticheskoy Rossii i ix voploshhenie v Zapadnoj Sibiri vtoroj poloviny XX — nachala XX veka.* Novosibirsk. [in Russian].
4. Kornovenko, S., & Herasymenko, O. (2017). *Seliany-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917.* Cherkasy. [in Ukrainian].
5. Mykhailiuk, O. (2008). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy.* Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Orlyk, V. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period.* Kirovohrad. [in Ukrainian].
7. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniprianshchyny: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].